

Сташків Н. М.,

*суддя Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області,
аспірантка кафедри теорії та історії держави і права
Тернопільського національного економічного університету*

ДОВІРА ЯК ОДИН ІЗ ОСНОВНИХ ЧИННИКІВ ФОРМУВАННЯ ПОВАГИ ДО СУДУ (АНАЛІЗ ДОКУМЕНТІВ, УХВАЛЕНИХ МІЖНАРОДНИМИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМИ ІНСТИТУЦІЯМИ)

TRUST AS ONE OF THE MAIN FACTORS IN THE FORMATION OF RESPECT FOR THE COURT (ANALYSIS OF DOCUMENTS APPROVED BY INTERNATIONAL AND EUROPEAN INSTITUTIONS)

Стаття присвячена аналізу позицій, бачень і рекомендацій міжнародних та європейських інституцій щодо зміцнення довіри до судової влади, які знайшли відображення в низці ухвалених ними документів. Зокрема, опрацьовано Висновки Першої експертної комісії Міжнародної Асоціації Суддів щодо участі судової влади в організації роботи судової системи та щодо правил етичної поведінки суддів, їх застосування та дотримання, Європейську хартію про Закон «Про статус суддів», Бангалорські принципи діяльності судді, висновки № 3 та № 7 Консультативної ради європейських суддів (далі – КРЕС), Рекомендацію 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів, а також окремі правові позиції Європейського суду з прав людини, що стосуються підвищення довіри до судової влади (справи «Бака проти Угорщини», «Гуров проти Молдови», «Стаффорд проти Сполученого Королівства», «Лермітт проти Бельгії» та інші).

В результаті аналізу вказаних документів виділено три основні групи чинників, які впливають на зміцнення довіри до судової влади: 1) ті, що залежать від суддів (суб'єктивні), до яких віднесено їх компетентність, незалежність, професійність, етичні принципи поведінки, а також вміння мотивувати судові рішення; 2) ті, що забезпечують здійснення правосуддя (організаційні). Це як організація роботи судів, забезпечення приміщеннями, обладнанням, технічною допомогою, так і законодавче регулювання й практичне дотримання принципу незалежності при призначенні суддів на посади і звільнення з посад і принципу незмінності суддів; 3) ті, що забезпечують зв'язок судової влади і суспільства (комунікаційні), зокрема передбачають як взаємодію суду та ЗМІ, налагодження зв'язків між судами та громадськістю, так і об'єктивність інформації про судову владу, яку висловлюють через різні засоби комунікації представники інших гілок влади, посадові особи. Остання група є чи не найважливішою для авторитету правосуддя в державі, адже в якому світлі відобразатиметься інформація про судову владу через засоби комунікації, в такому світлі вона й сприйматиметься широкою громадськістю.

Ключові слова: *судова влада, суд, повага до суду, довіра до суду, авторитет суду, етичні стандарти поведінки судді, ефективність системи правосуддя, ЄСПЛ.*

The article is devoted to the analysis of the positions and recommendations of international and European institutions on strengthening trust to the judiciary, which have been reflected in they documents. In particular, the conclusions of the First Expert Commission of the International Association of Judges on the participation of the judiciary in organizing the work of the judicial system and on the rules of ethical behavior of judges, their application and adherence, the European Charter on the Law on the Status of Judges, Bangalore Principles of Judge Activity, conclusions № 3 and № 7 of the Consultative Council of European Judges (CCEJ), Recommendation 12 of the Committee of Ministers of the CoE to Member States on judges, as well as certain legal positions of the ECHR (the cases “Baka v. Hungary”, “Stafford v. the United Kingdom”, “Gurov v. Moldova”, “Lhermitte v. Belgium”, “Hirvisaari v. Finland” etc.) was learned in this context.

As a result of the analysis of these documents there are three main groups of factors that influence the strengthening of confidence in the judiciary: 1) those that depend on the judges themselves (subjective), which include their competence, independence, professionalism, ethical principles of behavior, as well as their ability to motivate judgments; 2) those that providing justice (organizational) are both the organization of the work of the courts, the provision of premises, equipment, technical assistance, and legislative regulation and the practical observance of the principle of independence in the appointment of judges to posts and dismissal of judges and the principle of immutability of judges; 3) those that provide the link between the judiciary and society (communication), in particular, envisage both the interaction of the court and the media, the establishment of relations between the courts and the public, and the objectivity of information about the judiciary expressed through various means of communication by representatives other branches of government, officials. The latter group is very important for the authority of justice in the state, because in which light information about the judiciary will be displayed through the media, in that light it will be perceived by the general public.

Key words: *judiciary, court, respect for the court, the credibility of the court, the authority of the court, the ethical standards of judicial conduct, efficiency of the justice system, ECHR.*

Наявність довіри є основою всіх людських взаємин. Вона є важливою як для існування суспільства загалом, так і для окремих органів влади в державі. Важливою є й довіра і повага до суду, судової влади, судового рішення з боку кожної зі сторін, адже саме в суді відбувається протистояння протилежних інтересів сторін. Незалежно від того, на чию користь ухвалене рішення, в очах суспільства судова влада повинна втілювати справедливість.

Судді здійснюють правосуддя у сфері міжособистих і соціальних конфліктів. В таких умовах суспільство висуває підвищені вимоги до їх професійних і моральних якостей. Однак не виключно поведінкою суддів зумовлюється рівень довіри і поваги до них та судової влади загалом з боку громадськості. На його формування мають вплив й інші фактори. Так, коли людина вперше звертається до суду, вона не має особистого досвіду, але має сформоване

уявлення про суд із певних інформаційних джерел. Доки вона особисто візьме участь у судовому процесі, їй доведеться прийти до суду, подати заяву, тому їй перше враження про суд починає формуватися із його приміщення, злагоженості роботи працівників апарату суду, і лише згодом вона стане учасником самого процесу та зможе оцінити ефективність правосуддя у власній справі.

Відповідь на питання про те, який же із чинників є найважливішим для формування довіри громадян до суду, цікавить не лише наше суспільство. Міжнародні та європейські інституції протягом багатьох років шукали шляхи підвищення довіри до судової влади, висловлювали власне бачення та рекомендації з цього питання.

Проблема здобуття довіри суспільства до державних інституцій у науковій, політичній і суспільній сферах не є новою. Окремі питання довіри до суду та ефективності судової влади, авторитету суду в своїх дослідженнях розкрили О. Величко, В. Вільгушинський, О. Волянська, М. Кобак, Л. Москвич, Л. Остафійчук та інші, однак в межах цієї тематики є проблемні питання, які залишаються поза межами ґрунтовних досліджень.

Метою наукової статті є аналіз позицій, бачень і рекомендацій міжнародних та європейських інституцій щодо шляхів підвищення довіри до судової влади, формування поваги до суду.

Одним із перших міжнародних документів, в яких йшлося про довіру до судової влади, є Висновки «Участь судової влади в організації роботи судової системи» Першої експертної комісії Міжнародної Асоціації Суддів (Афіни, 9-13 жовтня 1994 року). У цьому акті зокрема наголошується, що організація роботи судів має здійснюватися не тільки так, щоб суддя міг вільно виконувати свої обов'язки, але й так, щоб зберегти імідж незалежної судової влади в очах громадськості, оскільки це є основою довіри до правосуддя [1, с. 60].

У подальшому ухвалена Європейська хартія про Закон «Про статус суддів» (Страсбург, 8-10 липня 1998 року) проголошує, що цей закон «має на меті забезпечення компетентності, незалежності та неупередженості, яких кожна особа законно очікує від судових органів і від кожного судді, якому доручено захищати її права», і він виключає будь-яке положення чи будь-яку процедуру, які могли б похитнути довіру до цієї компетентності, незалежності й неупередженості [2, с. 91].

Так, регламентуючи право судді на кар'єрне зростання, Хартія наголошує на реалізації суддею права вільно займатися різними видами діяльності за межами своїх суддівських повноважень, у тому числі й тими, які є втіленням їхніх прав громадянина, однак не виключає обмеження цих прав у випадку, якщо «така діяльність поза суддівськими обов'язками не є сумісною з довірою до їх неупередженості та незалежності або з належним рівнем відданості, необхідної для розгляду справ, поданих на їх розгляд, із належною ретельністю та в межах розумного періоду часу» [2, с. 94].

Більшість міжнародних інституцій часто наголошують на необхідності дотримання етичних стандартів поведінки суддів як передумов зміцнення довіри до судової влади. Так, у Висновках Першої експертної комісії Міжнародної асоціації суддів щодо правил етичної поведінки суддів, їх застосування та дотримання (зустріч у Валль де Браво, 31 жовтня-4 листопада 2004 року) зосереджено увагу на тому, що дотримання принципів етики, які захищатимуть суддівську незалежність від стороннього впливу, є корисним для підтримки довіри суспільства до судової системи [3].

У Бангалорських принципах діяльності судді, схвалених резолюцією 2006/23 Економічної і Соціальної Ради ООН від 27 липня 2006 року, обґрунтовано необхідність їх запровадження з огляду на те, що «довіра суспільства до судової системи і впевненість у моральному авторитеті, чесності та невідступності судових органів має першорядне значення в сучасному демократичному суспільстві, посада судді має «особливий рівень суспільної довіри», і судді повинні «докладати всіх зусиль для підтримання й поглиблення довіри до судової системи» [4].

Пунктами 1.6, 2.2 цих принципів регламентовано дотримання суддею високих стандартів поведінки суддів і відстоювання їх із «метою поглиблення громадської довіри до судових органів, що має головне значення для підтримання незалежності судової гілки влади», а також поведінка судді, як процесуальна, так і позапроцесуальна, має сприяти «підтримці та зростанню довіри суспільства, представників юридичної професії та сторін у справі до об'єктивності суддів і судових органів». Ці положення згодом знайшли відображення і в Кодексі суддівської етики, затвердженому XI черговим з'їздом суддів України 22 лютого 2013 року [5].

Детальну увагу питанню дотримання етичних стандартів як передумови зміцнення довіри до судової влади приділено у висновках Консультативної ради європейських суддів (КРЕС). Так, у Висновку № 3 (2002) КРЕС до Комітету Міністрів Ради Європи щодо принципів і правил, які регулюють професійну поведінку суддів, зокрема питання етики, несумісної поведінки та безсторонності (Страсбург, 19 листопада 2002 року), зазначається, що методи, які використовуються для вирішення судових спорів, повинні завжди вселяти довіру. Повноваження, якими наділені судді, безпосередньо пов'язані з такими цінностями як справедливість, істина й свобода. Стандарти поведінки, які вимагаються від суддів, впливають із цих цінностей і лежать в основі довіри до здійснення правосуддя [6, с. 131].

У Висновку наголошується, що суспільна довіра та повага до судової влади є гарантіями ефективності системи правосуддя, тому поведінка суддів розглядається громадськістю як необхідний складник довіри до судів. З метою забезпечення цієї довіри сформульовано певні стандарти поведінки суддів, які здебільшого зводяться до таких: 1) судді повинні виконувати свої обов'язки, уникаючи виявів певних уподобань чи упередженості; 2) ухвалюючи рішення

ня, вони не повинні брати до уваги обставини, які виходять за межі застосування юридичних норм; 3) у ході підготовки чи розгляду справи судді свідоми не повинні робити будь-яких коментарів, які можуть бути розцінені як завчасне ухвалення рішення або можуть вплинути на справедливість судового розгляду; 4) судді повинні виявляти рівне ставлення до сторін і високий рівень професійної компетентності; 5) судді також повинні здійснювати правосуддя старанно та з розумною швидкістю.

У Висновку № 7 (2005) КРЕС до уваги Комітету Міністрів РЄ про правосуддя та суспільство (Страсбург, 23-25 листопада 2005 року) йдеться про те, що суспільство має ставитися із повагою та мати довіру до здатності судів здійснювати свою функцію. Однак розуміння ролі судової влади в демократичних країнах, зокрема розуміння того, що обов'язком судді є справедливе та неупереджене застосування закону, незалежно від можливого соціального або політичного тиску чи впливу, значно відрізняється в різних країнах Європи. Рівень довіри до діяльності судів є неоднаковим.

Правдива інформація про функції судової влади, її роль у державі та незалежність від інших гілок державної влади може ефективно сприяти кращому розумінню функціонування судів як основи демократичних конституційних систем, а також обмежень у їхній діяльності [7]. Тут наголошено вже не стільки на етичній поведінці суддів, як на взаємодії суду та ЗМІ, налагодженні прямих зв'язків між судами та широкою громадськістю. Зокрема, зауважено, що «інтегрування правосуддя в суспільство вимагає, щоб судова система була відкритою та навчилася розповідати про себе. Ідея полягає не в перетворенні судів на клуби спілкування з журналістами, а у сприянні прозорості судового процесу». При цьому зазначено, що досягти повної прозорості не можливо, та й часто немає такої необхідності, як наприклад для забезпечення ефективності розслідувань та інтересів учасників процесу, але загалом для зміцнення суспільної довіри до функціонування судів розуміння громадськістю принципів їхньої роботи має велике просвітницьке значення.

Згрупувавши запропоновані КРЕС рекомендації, автор виділяє основні з них: 1) зв'язок судів із громадськістю для підвищення розуміння ролі судів у демократичному суспільстві (створення в судах відділів, відповідальних за прийом відвідувачів та інформування; поширення друкованих матеріалів, інформації на судових інтернет-сайтах; організація судами відкритих освітніх заходів, зустрічей тощо); 2) відносини судів з учасниками судових процесів (навчальні програми для суддів і працівників судів із питань недискримінації та забезпечення рівного ставлення; організація приміщень та роботи суду таким чином, щоб уникнути нерівності сторін); 3) зв'язки судів зі ЗМІ (надання ЗМІ резюме судових рішень, фактичної інформації про судові рішення; підтримання зв'язків зі ЗМІ щодо засідань у справах, які викликають особливий суспільний інтерес; надання роз'яснень або уточнень щодо справ,

які висвітлюються у ЗМІ); 4) доступність, простота та ясність мови, яка використовується суддями у судових засіданнях і в судових рішеннях (мова має бути лаконічною та простою; аргументація судових рішень – точною та повною).

17 листопада 2010 року Комітетом Міністрів Ради Європи ухвалено Рекомендацію CM/Rec (2010) 12, в якій підкреслено, що незалежність судової влади забезпечує кожній особі право на справедливий суд і тому є не привілеєм суддів, а гарантією поваги до прав і свобод людини, що дає змогу кожній особі відчувати довіру до судової системи. У контексті довіри до судової влади серед рекомендацій зазначено дуже актуальне для України положення: «Коментуючи рішення суддів, виконавча та законодавча влада мають уникати критики, яка може підірвати незалежність судової влади або довіру суспільства до неї. Їм також слід уникати дій, які можуть поставити під сумнів їхнє бажання виконувати рішення суддів, за винятком випадків, коли вони мають намір подати апеляцію». При цьому наголошено, що судді не можуть ефективно здійснювати правосуддя без довіри громадськості, адже вони є «частиною суспільства, якому служать» [8].

Питання посилення довіри до судової влади, зміцнення її авторитету та поваги до неї є актуальним і для Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), який неодноразово підкреслював особливу роль у суспільстві системи правосуддя, наголошував, що, будучи гарантом справедливості, основоположної цінності правової держави, вона повинна мати громадську довіру для успішного виконання своїх функцій [9].

ЄСПЛ зазначає, що довіра до судової влади тісно пов'язана з легітимністю судів, оскільки вона охоплює законність (дію відповідно до закону), загальні цінності (цінності як тих, хто наділений повноваженнями, так і тих, на кого вони поширюються) і схвалення (відчуття у громадян, що моральний обов'язок вимагає від них підкоритися владі), які повинні характеризувати судову владу.

У 2019 році ЄСПЛ організував в провів судовий семінар на тему: «Зміцнення довіри до судової влади», під час якого були визначені основні чинники, що відіграють ключову роль у формуванні довіри до судової влади [10]: 1) призначення та звільнення суддів, просування по службі, їх професійні обов'язки; 2) стратегії, які використовуються для зміцнення довіри до судової влади і для підвищення відповідальності інших гілок влади за зміцнення і захист судової влади; 3) мотивування судових рішень.

Аналізуючи перший із вказаних чинників – призначення суддів на посаду, просування по службі та припинення повноважень суддів, професійні обов'язки, – ЄСПЛ виділяє п'ять його складників: 1) призначення суддів на посаду; 2) незмінюваність суддів; 3) обов'язки суддів, суддівська етика; 4) основні права суддів і обмеження, які до них застосовуються; 5) дисциплінарні процедури.

ЄСПЛ, підтверджуючи, що в демократичному суспільстві вкрай важливо, щоб судді були незалежними

від інших органів державної влади, звертає увагу на вагомість принципу поділу влади, який має велике значення при доборі і призначенні суддів на посаду. Порядок їх призначення впливає на сприйняття незалежності судової влади громадськістю. Виконавча і законодавча гілки влади можуть бути залучені в цей процес тільки за умови, що призначені таким чином судді будуть вільні від будь-якого впливу і тиску. Така позиція ЄСПЛ відображена в рішенні у справі «Стаффорд проти Сполученого Королівства» [11]. «Суд, створений на підставі закону,» означає, що організація судової влади в демократичному суспільстві не може визначатися на розсуд виконавчої влади, натомість процедура призначення має бути врегульована прийнятим парламентом законом. Це стосується не тільки правової основи існування «суду», а й судового складу в кожній справі. Про це ЄСПЛ зазначав і раніше – в рішенні у справі «Гуров проти Молдови» [12].

Щодо незмінюваності суддів позиція ЄСПЛ чітко сформульована у справі «Бака проти Угорщини». Заявник був обраний Головою Верховного суду Угорщини на 6-річний термін, але через прийняття нового законодавства його повноваження було припинено на три з половиною роки раніше, ніж було встановлено. Заявник скаржився на те, що його повноваження припинені, оскільки в якості Голови Верховного суду він публічно займав позицію або висловлював свою думку з різних аспектів законодавчих реформ, що зачіпали судові органи. ЄСПЛ зазначив, що дострокове припинення повноважень заявника не розглядалося і не могло бути розглянуто будь-яким органом, який здійснює суддівські повноваження, в результаті дії законодавства, відповідність якого вимогам верховенства права, на думку ЄСПЛ, сумнівна, тому звільнення заявника було порушенням ст. 10 Конвенції [9].

Стосовно свободи вираження поглядів суддя ЄСПЛ сформулював такі основні підходи: судді повинні виявляти стриманість при висловлюванні критичних зауважень у пресі щодо справ, які перебувають в них на розгляді; судді мають право висловлювати свою думку про реформи, що впливають на судову систему; судді повинні виявляти стриманість при висловлюванні критичних зауважень щодо своїх колег – державних службовців, особливо у ставленні до інших суддів.

Захищаючи право суддів на повагу до приватного життя, ЄСПЛ зазначив, що звільнення з посади судді не тільки із професійних міркувань, але і у зв'язку з обставинами, що стосуються приватного життя судді, можуть бути розцінені як втручання в здійснення суддею права на повагу до його приватного життя. Разом із тим обов'язок судді дотримуватися професійної етики може впливати на його приватне життя, наприклад, коли його поведінка завдає шкоди іміджу або репутації судової установи.

Стосовно дисциплінарних процедур щодо суддів ЄСПЛ звернув увагу на забезпечення гарантій справедливого судового розгляду в разі застосування такого дисциплінарного стягнення як звільнення судді з посади.

Другим чинником, який впливає на зміцнення довіри до судової влади, ЄСПЛ вважає стратегії, які використовуються для зміцнення довіри до судової влади і підвищення відповідальності інших гілок влади за зміцнення і захист судової влади. На його формування впливають підтримка авторитету судочинства в коментарях виконавчої влади щодо справ, які перебувають на розгляді судів; незадовільне виконання судових рішень, що може підірвати авторитет судової влади; роль ЗМІ; реакція судової влади на надмірні зазіхання на її репутацію в пресі (хоча судді і суди можуть реагувати на нападки, які на їхню думку є особливо надмірними, і вживати заходів щодо захисту репутації судової влади, однак вони повинні це робити пропорційним чином); імунітет суддів від будь-якої цивільної відповідальності за заходи, прийняті при виконанні ними своїх обов'язків, право на доступ до суду за змістом п. 1 ст. 6 Конвенції.

Цей чинник є дуже важливим для України, проте, на жаль, нині маємо ситуацію, яка є прямо протилежною рекомендаціям ЄСПЛ, адже якраз внаслідок коментарів інших гілок влади авторитет суду не тільки не підвищується, але й мають місце факти втручання у здійснення правосуддя шляхом використання ЗМІ, негативні висловлювання на адресу суддів від представників органів державної влади, місцевого самоврядування, народних депутатів тощо. Судді все більше скаржаться на фізичний і психологічний тиск, у тому числі внаслідок проведення мітингів і пікетів біля приміщень судів, блокування судових установ і залів засідань; про інформаційний тиск через публічні заяви, й зокрема у ЗМІ; про тиск з боку правоохоронних органів [13]. Як не прикро, але окреслена проблема в Україні набуває дедалі більшого поширення, однак ніяк не знаходить шляхів вирішення.

Третій чинник – це мотивування судових рішень. ЄСПЛ розглядає його як найважливішу гарантію, що зміцнює довіру до судової влади. Відповідно до прецедентної практики ЄСПЛ, щоб були задоволені вимоги справедливого судового розгляду, сторони, які беруть участь у справі, а також громадськість повинні розуміти зміст ухвалених рішень. Це є важливою гарантією проти свавілля. У справі «Лермітт проти Бельгії» від 29 листопада 2016 року ЄСПЛ зазначив, що принцип верховенства права і запобігання свавіллям влади є принципами, що лежать в основі Конвенції. У судовій сфері ці принципи слугують цілям зміцнення довіри громадськості до об'єктивної та прозорої системи правосуддя – однієї з основ демократичного суспільства [14].

ЄСПЛ неодноразово підкреслював, що відповідно до його усталеної практики в рішеннях судів і трибуналів повинні бути належним чином викладені причини, на яких вони ґрунтуються. Пункт 1 ст. 6 Конвенції зобов'язує суди мотивувати свої рішення, втім, не вимагаючи докладної відповіді на кожен аргумент, висунутий заявником, але демонструючи сторонам, що вони були почуті. Разом із тим учасник судового розгляду може розраховувати на отримання конкретної і чіткої відповіді на питання, які мають вирішальне значення для результату роз-

гляду справи. Крім того, мотивоване рішення надає сторонам можливість оскаржити його, а апеляційній інстанції – його переглянути. Тільки мотивоване рішення дає можливість здійснювати громадський контроль за відправленням правосуддя [15].

Проаналізувавши низку документів, схвалених міжнародними та європейськими інституціями, можна виділити три основні групи чинників, які впливають на зміцнення довіри до судової влади:

1. Чинники, які залежать від суддів, включають їх компетентність, незалежність, професійність, етичні принципи поведінки. До цієї ж групи автор відносить і мотивування судових рішень, що має особливе значення, оскільки саме з кінцевого рішення у справі особа, яка звернулася за захистом до суду, може оцінити, чи були почув суд її аргументи і яку оцінку він їм надав.

2. Ця група чинників вимагає не так виконання суддями їх безпосередніх функцій, як створення державою умов для їх виконання. Це й організація роботи судів, забезпечення приміщеннями, обладнанням,

технічною допомогою, так і законодавче регулювання і практичне дотримання принципу незалежності при призначенні суддів на посади і звільнення з посад і принципу незмінності суддів.

3) Третю групу автор умовно називає «комунікаційною». Це і взаємодія суду та ЗМІ, і налагодження зв'язків між судами та громадськістю, і позиція інших гілок влади, посадових осіб держави, висловлена ними через різні засоби комунікації. Ця сфера є надзвичайно важливою для авторитету правосуддя в державі, адже в якому світлі відобразиться інформація про судову владу через засоби комунікації, в такому світлі вона й сприйматиметься широкою громадськістю. І якщо це світло буде негативним, то навряд чи мотиви судового рішення та поведінка судді візьмуть гору, якщо поставити ці два чинники на шальки терезів. Тож дуже слушними є рекомендації ЄСПЛ щодо підвищення відповідальності інших гілок влади як необхідної умови для зміцнення, захисту та підвищення довіри до правосуддя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Висновки Першої експертної комісії Міжнародної Асоціації Суддів «Участь судової влади в організації роботи судової системи» (Афіни, 9-13.10.1994). *Міжнародні стандарти незалежності суддів* : Збірка документів. К. : Поліграф-Експрес, 2008. С. 59–60.
2. Європейська Хартія про закон «Про статус суддів» (Страсбург, 8-10.07.1998). *Міжнародні стандарти незалежності суддів* : Збірка документів. К. : Поліграф-Експрес, 2008. С. 91–95.
3. Висновки Першої експертної комісії Міжнародної асоціації суддів щодо правил етичної поведінки суддів, їх застосування та дотримання (зустріч у Валь де Браво, 31.10.-04.11.2004). *Міжнародні стандарти незалежності суддів* : Збірка документів. К. : Поліграф-Експрес, 2008. с. 74.
4. Бангалорські принципи поведінки суддів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67.
5. Кодекс суддівської етики. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13>.
6. Висновок № 3 (2002) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів РЄ щодо принципів і правил, які регулюють професійну поведінку суддів, зокрема питання етики, несумісної поведінки та безсторонності (Страсбург, 19.11.2002). *Міжнародні стандарти незалежності суддів* : Збірка документів. К. : Поліграф-Експрес, 2008. С. 130–147.
7. Висновок № 7 (2005) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів РЄ про правосуддя та суспільство (Страсбург, 23-25.11.2005). URL: <https://rm.coe.int/-7-2005-/16807474e4>.
8. Рекомендація CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів РЄ державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a38.
9. Справа “Baka v. Hungary” : Рішення ЄСПЛ від 23 червня 2016 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163113>.
10. Судебный семинар 2019 года. Укрепление доверия к судебной власти. Рабочий документ. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Seminar_background_paper_2019_RUS.pdf.
11. Справа “Stafford v. the United Kingdom” : Рішення ЄСПЛ від 28 травня 2002 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60486>.
12. Справа “Gurov v. Moldova” : Рішення ЄСПЛ від 11 липня 2006 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76297>.
13. Судья-речник Шостого ААС Оксана Епель: «Якщо в державі дозволяється тиск на суддів, це автоматично нівелює будь-які досягнення демократії». *Закон і Бізнес*. 15.02.-21.02.2020. URL: https://zib.com.ua/ua/141462-yakscho_derzhava_dozvolyae_tisk_na_suddiv_ce_avtomatichno_niveluє.
14. Справа “Lhermitte v. Belgium” : Рішення ЄСПЛ від 29 листопада 2016 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-169053>.
15. Справа “Hirvisaari v. Finland” : Рішення ЄСПЛ від 27 вересня 2001 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59682>.